

KADI ABDİSETDAR CENKNÂMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Halil İbrahim ŞAHİN

Özet: Bu makale, 19. yüzyılda Türkmenistan bölgesinde yaşayan Teke, Yomut, Göklen gibi Türkmen boylarıyla Horasan bölgesindeki Kızılbaş Kaçar Türkleri arasındaki savaşları anlatan Kadı Abdîsettar Cenknâme'si'nin içerik, şekil, üslup ve yapı açısından incelenmesinden oluşmaktadır. Türklerdeki cenknâme türünün sınırlarını genişleten bu anlatı, tarihteki olayların destani eserlere yansıma şekillerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kadı Abdîsetdar, Tekeler başta olmak üzere Sünnî Türkmenlerin Kızılbaş Kaçar Türklerine karşı verdikleri “gaza”yı destani bir üslupla anlatmıştır. Türkmen boylarının “Kızılbaş” olarak nitelendirilen düşmana karşı birlik ve beraberliğini anlatan bu eserdeki teke tek mücadeleler, bahadırın kahramanlıkları ve savaş sahneleri, bu Cenknâme'nin destan geleneğiyle yakın ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Cenknâme, Kadı Abdîsetdar, Türkmen, Kaçar.

A Study on Kadı Abdîsetdar's Cenknâme

Abstract: This article consists of the content, shape, style and structure of Kadı Abdîsetdar's Cenknâme, which tells wars between Turkmen tribes as Teke, Yomut, Göklen that live in Turkmenistan in the nineteenth century and Kizilbash Kacar Turks who live in Khorassan region. This narrative expanding the boundaries of “cenknâme” genre in Turkish culture is very important as it vividly displays how the historical events reflect on the epic works. Kadı Abdîsetdar describes Sunni Turkmen's “gaza”, especially Teke Turkmens, against Kizilbash Kacar Turks in an epic manner. One to one battle, heroism of the heroes and battle scenes in this narrative signifying the unity of Turkmen tribes which fight against enemy called Kizilbash show that this “Cenknâme” is in close relationship with epic tradition.

Key words: Cenknâme, Kadı Abdîsetdar, Turkmen, Kacar.

Giriş

Tarihteki olayların edebî eserlere yansıdığı veya edebiyat ürünlerini yaratanların tarihten aldıkları bilgileri ve malzemeleri edebiyat mantığı çerçevesinde yorumladıkları bilinen bir husustur. Türk edebiyatında da durum çok farklı değildir. Hem yazılı hem de sözlü edebiyatta tarihte olmuş olayları ve bu olayların toplum üzerindeki akislerini anlatan veya işleyen edebî eserler vücuda gelmiştir. Tarihle güçlü bağları olan destanlar, büyük ölçüde tarihî olayların yaşatılmasına, topluma tarih ve köken bilinci kazandırmaya, bu sayede kültürel kimliği canlı tutmaya hizmet etmiştir. Özellikle tarihte yaşanmış savaşlar ve büyük felaketler, edebî eserlerde daha fazla yer almış, zamanla bu olaylarla ilgili eser düzenlemek, anlatmak veya yazmak gelenek hâline gelmiştir. Orta Asya Türklerinin Kalmuklarla, Çinlilerle, Arap ve Fars ordularıyla yaptıkları savaşlar çok sayıda destana veya daha başka edebî türlere konu olmuştur.

Oğuznamecilik geleneğinde olduğu üzere devlete hükümdarlık yapan hanın ve ailesinin savaşlarını, maceralarını anlatma veya yazıya geçirme geleneği de tarihî olayların Türk destan geleneğine güçlü bir şekilde yansımaya zemin hazırlamıştır. Dede Korkut Kitabı ve Battalnâme gibi “nâme” ifadesini taşıyan manzum, mensur veya manzum-mensur karışık eserler de bu anlayışın sonucu ortaya çıkmış edebî ürünler arasındadır.

Türk kültüründe bir devlet başkanının veya bir kahramanın düşmanlarıyla mücadeleleri çoğunlukla sözlü kültürde anlatılırken bir kısım anlatı da yazılı olarak aktarılmıştır. Hatta bazı şairler, Türkmenistan’daki ifadesiyle “destancı şairler”, daha önceki destan veya kahramanlık konulu eser yazma geleneği çerçevesinde 18 ve 19. yüzyıllarda destani eserler kaleme almışlardır. Destancı şairlerden birisi olarak bilinen Andalıp, “Oğuznama” adıyla Oğuz’un maceralarını yeniden yazmıştır. Oğuznamecilik geleneğinin son örneklerinden birisi olan eser, bu geleneğin Orta Asya Türkleri arasında yakın dönemlere kadar yaşadığını göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Bu çalışmaya konu ettiğimiz “Cenknâme” adlı eser de Oğuznamecilik geleneği çerçevesinde olmasa da Teke Türkmenlerinin İran bölgesindeki Şii Türkmen boylarıyla yaptıkları savaşları, bu savaşlarda Türkmen beylerinin ve alplarının kahramanlıklarını anlatması açısından destan geleneği bağlamında değerlendirilebilir. Andalıp’la aynı bölgede yaşamış ve çeşitli türlerde eser vermiş Magrupı ve Şabende gibi şairler de, Orta Asya Türklerinin İran bölgesinden gelen saldırılara karşı koyuşlarını anlatan eserler kaleme almışlar veya gelenekten aldıkları malzemeyi yeniden düzenlemişlerdir.

Bu çalışmanın konusunu, 19. yüzyılda Türkmenistan ve İran bölgelerinde yaşayan Sünni ve Şii Türkmen boylarının yaptıkları savaşları anlatan “Kadı Abdısetdar Cenknâmesi” oluşturmaktadır. Türk destan geleneği çerçevesinde değerlendirdiğimiz bu eserin yazarı, yazıldığı tarih ve kültürel çevre, yazılma amacı, içeriği, şekil ve üslup özellikleri, yapısı, içerisinde geçen olayların ve tiplerin tarihle ve destan geleneğiyle ilişkisi üzerinde tespit ve değerlendirmeler yapılarak genelde Türk anlatı, özelde ise Türk destan geleneği içindeki yerini tayin eden sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar, bu Cenknâme’nin Türkiye sahasındaki cenknâme anlayışından farklı olarak destan geleneğine daha yakın olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan incelemeye Türklerdeki destan ve cenknâme yazma veya yazıya geçirme geleneği üzerine yapılacak küçük bir değerlendirmeye başlamak faydalı olacaktır.

1. Türklerde Destan Yazma / Nâmecilik Geleneği ve “Abdısetdar Cenknâmesi”

Oğuz Kağan Destanı’nın ve Dede Korkut Kitabı’nın nüshaları, Türklerde destan yazma veya destanları yazılı hâle getirme geleneğinin olduğunu göstermektedir. Bu örneklerin dışında İslami dönemdeki Battalnâme, Danişmendnâme ve

Saltuknâme gibi destani eserlerin yanı sıra Orta Asya'daki Türk topluluklarının “avtorlu”, yani “yazarlı” olarak nitelendirdikleri çeşitli destan metinleri bulunmaktadır. Ayrıca Cengiznâmeler, Timurnâmeler ve Hz. Ali'nin İslamiyet için verdiği mücadeleleri anlatan cenknâmeler de yazılı destani edebiyat dairesine girmektedir (Çetin, 1997). Bu geleneğin oluşumunda, Farslarda ortaya çıkmış Şehnâme'nin önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Fuad Köprülü'nün, “Hakikatte Şehnâme, uzun yüzyıllardan beri, yalnız Acem edebiyatı üzerinde değil, hatta Türk edebiyatında da pek büyük ve pek derin bir tesir vücuda getirmiştir.” diyerek dile getirdiği gibi, Türklerdeki “nâmecilik” geleneği ile Şehnâme arasında yakın bir ilişki vardır (Köprülü, 1981, s. 115). Şehnâme'nin mesnevi nazım şeklini ve destani üslubu kullanması, sonrasında yazılan pek çok eser için çıkış noktası olmuştur. Ancak hemen ifade etmeliyiz ki Türklerdeki nâmecilik geleneği zamanla Fars edebiyatını geride bırakmış, destani karakterli çok sayıda eser, Şehnâme'deki şekil ve yapıyı da aşarak kendine has bir gelenek yaratmayı başarmıştır.

A. Bekmıradov, doğu edebiyatlarında “name” sözünün “kitap, eser, şiir, mektup ve yazı” anlamlarına geldiğini söyleyerek kelimenin geniş bir kullanım alanının olduğunu belirtir. Ayrıca Bekmıradov'un dikkat çektiği bir diğer husus daha vardır ve oldukça önemlidir: Türkmenistanlı araştırmacıya göre “Şahnâme”, “Cenknâme” ve “Sefernâme” gibi eserlerin tarihle güçlü bağları vardır. Bunlar her ne kadar edebiyat eserleri olsalar da tarihî yönleri de oldukça güçlüdür (Bekmıradov, 1987, ss. 5-6). A. N. Samoyloviç, cenknâme yazarı Kadı Abdüsetdar hakkında değerlendirmeler yaparken Kadı'nın olağanüstülüklerden ve olayları saptırma anlayışından uzak durduğunu söyleyerek bu metni “yarı tarihî şiir” olarak nitelendirir (Annamuhammedov, 1994, s. 13). Eserin muhtevassından anlaşılacağı üzere Samoyloviç'in bu tespiti oldukça yerinde bir tespittir. Cenknâme'deki olaylar başta olmak üzere tiplerin de tarihle güçlü bağları vardır.

Orta Asya bölgesinde “nâme” adını taşımayan, ancak yazılı kültürde oluştuğu veya yazılı ortama aktarıldığı söylenen destanlar da vardır. Türk destanları arasında gösterilen “Yusup-Ahmet”, “Alı Beg-Balı Beg”, “Dövletyar”, “Hocamberdi Han” gibi anlatıların Andalıp, Şabende, Şeydayı, Magrupı, Mollanepes gibi şair kimliği olan kişilerce yazıldığı veya yazılı hâle getirildiği düşünülmektedir. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren bu bölgede destan yazma geleneğinin geliştiğini söylemek mümkündür. Bu yüzyılda Andalıp gibi şairler yazdıkları destanları ile dikkat çekerler. Ayrıca bu yüzyıl, yazılı edebiyat ile sözlü geleneğin iç içe olduğu bir dönem olarak da bilinir. Magrupı, Şabende, Şeydayı gibi şairler, tarihî kaynaklardan, rivayet ve efsanelerden, masallardan aldıkları konuları destan formunda yeniden işlemişlerdir. 19. yüzyılda Mollanepes'in, Seydi'nin, Talibî'nin ve Mollamurt'un da bu dönemde düzenledikleri destanlar vardır. Andalıp'ın “Leyli-Mecnun”u, Magrupı'nın

“Seypelmelek-Medhalcemal”i, Şabende’nin “Gül-Bilbil” ve “Şabehram”ı, Şeydayı’nın “Gül-Senuber”i destan tasniflerinde “avtorlu dessan” terimi altında değerlendirilir (Garrıyev, 1982, ss. 120-121).

İnceleme konumuz olan bu Cenknâme’yi, Türklerin özellikle de Oğuzların destan yazma geleneği çerçevesinde de değerlendirmek mümkündür. Bilindiği gibi Kıpçak Türklerindeki destan geleneği çoğunlukla sözlü geleneğe dayalıdır, ancak Oğuz Türklerinde ise bazı destanlar yazılı hâlde günümüze ulaşmıştır. Bu yönüyle Oğuzlar, geçmişten günümüze tarihî olayları yazılı hâle getirilmeyi başarmış bir Türk boyudur (Bekmıradov, 1987, s. 14). Andalıp Oğuznamesi başta olmak üzere Abdısetdar Cenknâmesi gibi eserler Harezmi merkezli olarak ortaya çıkmıştır. Andalıp ve Abdısetdar’ın dışında Magrupi, Şeydayi, Molla Nepes, Şabende gibi şairler, Türkmen, Özbek ve Karakalpak destan gelenekleriyle ilişkileri olan destani tarzda eserler kaleme almışlardır (Garrıyev, 1947, s. 8).

2. Cenknâme Terimi ve Kadı Abdısetdar Cenknâmesi

Türkiye’de cenknâme terimi, daha çok Hz. Ali etrafında teşekkül etmiş dinî-kahramanlık hikâyeleri olarak kullanılmaktadır. Cenknâmeler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında bu metinlerin merkezinde Hz. Ali’nin ve İslam uğruna verdiği mücadelelerin yer aldığı görülür (Çetin, 1997). İnceleme konumuz olan cenknâme ise Türkiye’deki cenknâme anlayışından oldukça farklıdır. Abdısetdar’ın kaleme aldığı veya yazıya geçirdiği bu eser, tam anlamıyla “cenk” anlatılmaktadır. Anadolu sahasındaki cenknâmelere içeriğindeki “gaza” anlayışıyla yaklaşmaktadır, ancak anlatının merkezinde Hz. Ali yoktur. 19. yüzyılda yaşamış olan Teke Türkmenleri ve Kaçar Türkleri vardır. Halk bilimi araştırmalarındaki bazı terimlerde olduğu gibi, cenknâme terimi de Orta Asya Türk topluluklarında Türkiye’deki anlamından daha farklı kullanılabilir. Bu bakımdan “cenknâme”nin Türkiye dışındaki Türk topluluklarındaki kullanım şekillerine bakmak faydalı olacaktır.

Özbek Türkleri arasında yaygın olan cenknâmlerde orduların veya bazı kişilerin din uğruna yaptıkları savaşlar anlatılır. Kahramanlık destanlarında olduğu üzere bu eserlerde başkahramanların savaşlarda verdikleri olağan ve olağanüstü mücadeleler anlatılır. Özbek Türklerinin cenknâme olarak nitelendirdikleri eserlere bakıldığında, bunların bir kısmının Türkiye Türklerinde de bulunduğu görülür. “Cenknâme-i Ebu Müslim”, “Cenknâme-i Seyyid Battal Gazi”, “Cenknâme-i Emir Hamza” gibi anlatılar, Türkiye sahasında İslamiyet’in etkisiyle oluşmuş destanlar olarak bilinmektedir. Özbek Türkleri, “Yusuf bilen Ahmed” ve “Alibek bilen Balibek” adlı destanları da cenknâme terimi altında değerlendirmişlerdir. Bu destanlarda kahramanların dinî kaygılarla kahramanlık göstermeleri, araştırmacıları bu anlatıları cenknâme kapsamında değerlendirmeye zorlamıştır (Fedakar, 2003, ss. 5-6).

İncelediğimiz bu Cenknâme, Türkmenistan’da “tarihî destanlar ve kahramanlık destanları” başlığı altında değerlendirilmiştir. Türkmen destan araştırmacılarına göre bu destanlar, memleketin ve halkın bağımsızlığını anlattıkları gibi, kahramanlık eposlarına göre daha kısa anlatılardır. Döwletyâr Destanı, Hocamberdi Han Destanı ve Cenknâme, bu grupta değerlendirilen destanlardan bazılarıdır (Şahin, 2010, s. 72). Görüldüğü gibi Türkmenistan’da da cenknâme, tarihî ve kahramanlık yönü ağır basan destanlar grubunda ele alınmıştır. Kazak Türklerinde de yakın dönemdeki tarihî olayları veya savaşları anlatan destanlar da konumuzla yakından ilgilidir. “Tarihî cır” olarak bilinen “Karatavdîñ Başınan Köşk Keledi”, “Akmeşitti Alğanda Aytılğan Öleñ”, “1916 cıl”, “Amankeldiniñ Torğaydı Alğanı” adlı destanlardaki olaylar ve şahıslar, gerçek hayatla sıkı bağlara sahiptirler (Aça, 2002, s. 62; Çobanoğlu, 2003, ss. 54-55). Bu yönüyle bu destanlar, Türkiye sahası âşıklık tarzı şiir geleneğindeki askerî hayatla ilgili destanlarla da benzerlikler göstermektedirler (Çobanoğlu, 2000, ss. 71-75).

Görüldüğü gibi cenknâme terimi, Türkiye dışındaki, özellikle de Orta Asya bölgesindeki Türk toplulukları arasında farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Ancak, bu terimle karşılanan anlatılarda tarihî olayların ve şahısların yoğun bir şekilde yer alması ve anlatının merkezinde din uğruna yapılan savaşlar olması Türkiye’deki cenknâme teriminin dışında kullanımlar değildir. Bu bakımdan inceleme konumuz olan Abdîsetdar Cenknâmeşi’ni de cenknâme türü içinde değerlendirmek mümkündür, ancak bu eserin cenknâme türünün sınırlarını genişlettiğini de belirtmek gerekir.

3. “Cenknâme”nin Yazarı, Yazmanın Bulunuşu ve Yayım Süreci

3.1. Yazarı

Metnin yazarı olan Kadı Abdîsetdar hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Konuyla ilgili çalışmaları olan A. N. Samoyloviç’in Hocalı Molla Mıratberdioğlu’ndan aldığı bilgilerden başka yazar hakkında kayıt yoktur. Hocalı Molla, 1903 yılında Samoyloviç’e yazdığı mektubunda: “Tekelerin savaş-kıssa kitabını yazan Abdîsetdar Kazı’dır. Kendisi Magtım tayfasındandır. Yedi yıl Hive’de kadılık yapmıştır. Âlim bir kişidir. Onun dört oğlu vardır. Onlar da Hive’de yaşamaktadır” şeklinde Cenknâme’nin yazarıyla ilgili bilgiler vermiştir (Annamammedov, 1994, s. 11; Nuraliyev, 1971, s. 69). Samoyloviç, Rusya’da yaptığı ve yayımladığı çalışmalarında bu bilgiyi kullanmıştır. 1977 tarihli *Türkmen Edebiyatı Tarihi* adlı kitapta ise A. Çarigulyeva, Kadı’nın Ahal bölgesindeki Göktepe’nin Kelete adlı yerleşim biriminde doğduğunu söylemiştir (Gariyev, 1977, s. 310). Sınırlı hayat hikâyesine rağmen, kaleme aldığı cenknâme, metninden hareketle hem Samoyloviç hem de Türkmen araştırmacılar, onun eğitilmiş biri olduğu noktasında hemfikirdirler. Özellikle Hive’de kadılık yapması ve ismine “kadı”

ifadesinin de eklenmiş olması, onun medrese eğitimi almış olabileceğini de düşündürmektedir. Şairin doğum ve ölüm tarihleri de belli değildir, ancak Cenknâme’de anlatılan olayların geçtiği dönem ve Cenknâme’nin yazılış tarihi de dikkate alındığında onun 19. yüzyılın ortalarında yaşamış olduğunu söylemek mümkündür.

Kadı Abdüsetdar’ın hangi Türkmen boyuna mensup olduğunu, eserinden veya başka bir kaynaktan öğrenemiyoruz. Ancak Cenknâme’deki bakış açısından hareketle yazarın Teke Türkmenlerine mensup olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Cenknâme’deki savaşların veya olayların merkezinde Teke Türkmenleri vardır. Savaşlar, Teke Türkmenlerinin yardımıyla kazanılır, uyuşmazlıkları Teke hanı çözer, Kaçarlar bile karşılarındaki düşmanı Teke olarak bilir. Kısacası yazar, Tekeleri, özellikle de Nurberdi Han’ı övmek, Kaçarlar karşısında alınan parlak Teke zaferlerini anlatmak için kaleme aldığı Cenknâme’de Teke Türkmenlerini öne çıkarmıştır.

Hive’de kadılık yapabilecek bir eğitim düzeyine sahip Abdüsetdar, eserinden anlaşıldığı kadarıyla Türkmen boylarını, yerleşim yerlerini, tarihi, hatta İran sahasındaki boyları da yakından tanıyan birisidir. Cenknâme’de temas ettiği tarihî şahıslarla ilgili bilgileri oldukça fazla, bu savaşlarda öne çıkan bazı alpları ve bahadırları da tanıyan veya bu konudaki rivayetleri takip eden birisidir (Garrıyev, 1977, s. 311). Kısacası içinde yaşadığı toplumu her yönüyle bilen, tarihî olaylara ve halkın bu olaylara bakışına duyarlı bir şair olan Abdüsetdar, esrinde Teke-Kaçar savaşlarını destani tarzda, hatta bazı bölümlerde destanlarda bile rastlanmayan ayrıntılara da yer vererek anlatmıştır. Bu yönüyle Abdüsetdar, Orta Asya Türkleri arasında yaygın olan “nâmecilik” geleneği kapsamında destani tarzda bir eser ortaya koymuştur.

3.2. “Cenknâme” Yazmasının Bulunuşu ve Yayım Süreci

Cenknâme’nin mevcut tek nüshası, 1903 yılında N. N. Yomudsky tarafından A. N. Samoyloviç’e verilmiştir. Yomudsky, yazmayı Abdüsetdar’ın torunundan aldığını belirtir. Eserin başka bir nüshası veya halk arasından tespit edilmiş bir şekli yoktur (Garrıyev, 1977, s. 311). Cenknâme’nin tek nüshası Rusya Bilimler Akademisi’nin Doğu Araştırmaları Enstitüsü’nün Leningrad bölümünde yer almaktadır. Samoyloviç, yazmadaki önemli hatalar nedeniyle bu nüshanın, ilk nüsha olamayacağı kanaatindeydi (Annamuhammedov, 1994, s. 28).

Cenknâme’yi bilim âlemine tanıtan ve üzerinde ilk bilimsel çalışmayı yapan A. N. Samoyloviç’tir. Samoyloviç, 1912 yılında bu metin üzerine bir doktora tezi hazırlamış ve 1914 yılında Petersburg’da yayımlamıştır. Ünlü Rus âliminin yaptığı bu çalışma, bugün de Cenknâme üzerine yapılmış en geniş ve yetkin çalışma olma özelliğini korumaktadır. Samoyloviç’in doktora tezine yakından bakıldığında, tezin girişin haricinde dört bölüm, sonuç ve metin kısımlarından oluştuğu görülür. “O Rukopisyax Poemi i ob Avtore” adını taşıyan birinci

bölümde Samoyloviç, Cenknâme'nin nüsha özelliklerini ve yazarını tanıtmıştır. “Pravopisaniye i Yazık Poemi” adlı ikinci bölümde ise fonetik, morfolojik ve sentaktik açılardan eserin dili incelenmiştir. “Poema v İstoriko-Literaturnom Otnoşenii” şeklinde adlandırılan üçüncü bölümde Cenknâme’de kullanılan ölçü, kafiye, ahenk unsurları incelenmiş, eserin muhtevası üzerinde durulmuştur. Samoyloviç, “Soderjaniye Knigi Rasskazov o Bitvah Tekintsev” olarak adlandırdığı son bölümde ise Cenknâme’de geçen olayları ve şahısları değerlendirmeye almıştır. Rus âlim, çalışmasına eserin matbu harflere aktarılmış şeklini ve Rusça çevirisini de eklemiştir (Samoyloviç, 2005, ss. 353-578).

A. N. Samoyloviç'in bu çalışmasından sonra B. A. Garrıyev, 1943 yılında Aşgabat'ta Cenknâme'den bazı parçaları yayımlar, ancak M. Annamuhammedov'un verdiği bilgilere göre bu neşirde metin üzerinde bazı ayıklamalar yapılmıştır. Çalışmanın yayımlandığı yıllarda Türkmenler, Sovyet hâkimiyetinde olduklarından metinde geçen dinî unsurlar büyük oranda çıkarılmıştır (Annamuhammedov, 1994, s. 3).

Türkmenistan'da Cenknâme'nin tam metni 1994 yılında M. Annamuhammedov ve A. Nuryagdıyev tarafından yayımlanır (Annamuhammedov, 1994). Ancak bu yayımda da bazı problemler vardır. Abdüsetdar'ın eseri Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır veya yazıya geçirilmiştir. Adı geçen Türkmen araştırmacılar, eserde Türkmen boylarının yer alması nedeniyle eseri Türkmenistan Türkmenlerine ait olarak kabul etmişler ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış Cenknâme'yi Türkmen Türkçesine uydurmaya çalışmışlardır. A. N. Samoyloviç'in yayıma hazırladığı ve bu çalışmada kullandığımız nüshadaki imla ile Türkmen Türkçesine aktarılmış metindeki imla arasında önemli farklılıklar vardır. Bu bakımdan 1994 yılında yayımlanan Cenknâme metni, bilimsel çalışmalarda kullanılabilir bir metin neşri değildir.

4. “Cenknâme”nin İçerik, Şekil, Üslup ve Yapı Özellikleri

4.1. İçerik

Cenknâme, 1958-1961 yıllarında bugünkü güney Türkmenistan bölgesinde yaşayan Türkmen boylarının (Teke, Yomut, Göklen vb.) kuzey ve kuzey doğu bölgesinde bir birlik kurmuş olan Kaçar Türkmenleriyle yaptıkları savaşları anlatmaktadır. Bölgedeki Türkmenlerin İran sahasından gelen tehlikelere karşı koymaları bu kadarla sınırlı değildir. Tarih boyunca bu bölgede İran ve Turan karşılaşmaları olmuştur. Bu karşılaşmalar, tarih kaynaklarına girdiği gibi, sözlü ve yazılı ortamlarda oluşmuş edebî eserlere de yansımıştır. Misinkılıç'ın *Batur Nepes* ve *Düye Gurban*, şair Dovan'ın *Teke-Gacar*, Muhammetrahim'in *Uruş* adlı destani eserleri, Türklerin İran bölgesiyle yaptıkları savaşları anlatırlar (Annamuhammedov, 1994, s. 8).

Kadı Abdüsetdar'ın kaleme aldığı *Cenknâme*'deki olaylar iki kısımda değerlendirilebilir. *Cenknâme*'nin birinci bölümünde Nasreddin Şah, Teke Türkmenlerini hâkimiyeti altına alabilmek için Cafer Kulu'yu Ahal bölgesine gönderir. Hâlbuki Kaçar şahının Teke Türkmenleriyle husumeti çok daha öncelere dayanmaktadır. *Cenknâme*'de anlatıldığına göre Merv bölgesindeki Sarık Türkmenleri, Kaçar Türkmenlerinden de destek alarak Teke Türkmenlerine saldırmıştır. Sarık ve Kaçar ittifakına rağmen, Teke Türkmenleri savaşta başarılı olmuş, Kaçar Türkmenleri Merv'den eli boş dönerken Sarık Türkmenleri ise istediklerini elde edememişlerdir. Bu yüzden Nasreddin Şah, Kaçarların planlarını bozan Tekelerin, mutlaka mağlup edilmelerini istemektedir. Hatta bunu yapabilen kişiyi Horasan'a vali yapacağını da vaat eder. Cafer Kulu komutasındaki Kaçar ordusu Ahal üzerine hareket ettiğinde öncelikle Garrıgala mevkiinde Göklen Türkmenleriyle karşılaşır. Göklenler, bir yandan düşmanı oyalarken bir yandan da “boy ve din kardeşliği”ni öne çıkararak Teke ve Yomut Türkmenlerinden yardım isterler. Tekelerden Nurberdi Han'ın yardımıyla Kaçar ordusu mağlup edilir. Garrıgala'da Kaçar ordusunu geri püskürten Nurberdi Han, Teke ve Sarık Türkmenlerinin kavgaya tuttuğu Merv bölgesine hareket eder. Burada anlaşmazlıkları, bölgedeki Türkmen boylarıyla konuşarak halleder.

Cenknâme'nin ikinci bölümündeki olaylar, birinci bölümdeki olaylarla bağlantılıdır. Cafer Kulu'nun Garrıgala'da öldürülmesi ve Kaçar ordusunun dağılarak İran içlerine kaçması, Nasreddin Şah'ı daha fazla hırslandırmıştır. Bu kez şah, Mirza Hamza'yı Merv üzerine gönderir. Sonuç, Ahal bölgesindeki savaştan farklı olmaz. Türkmen boyları yine bir araya gelerek Kızılbaş Kaçarları mağlup ederler. Kaçarlardan geriye kalan onlarca ganimet Türkmen boylarına kalır.

Olay örgüsü açısından iki, hatta üç olayı bir arada anlatmakta olan *Cenknâme*'de Sünni-Kızılbaş çatışması dikkat çekmektedir. *Cenknâme*'nin daha giriş kısımlarından itibaren Kızılbaşların “kâfir”, “bozguncu”, “düşman” ve “şeytan” olarak tarif edildikleri görülür. Kaçarlarla veya Kızılbaşlarla savaşanların gaza yaptığı, ölenlerin şehit oldukları da yine *Cenknâme*'de öne çıkarılan önemli hususlardandır. *Cenknâme*'de “Kabûl eyleng yine dînimizni/Tutung ihlâs ile âyinimizni” şeklindeki beyitten de anlaşılacağı üzere, bu savaşlar, boy savaşından daha ziyade din savaşı şeklinde cereyan etmektedir (Samoyloviç, 2005, s. 491). Bu durum, sadece Kadı Abdüsetdar *Cenknâmesi*'nde değil, başka eserlerde de vardır. Türkmen, Özbek ve Karakalpak vb. Türk boylarının destanlarında Kızılbaşlar tipler yer alır ve Sünni karakterli kahramanlar, düşman olarak gördükleri Kızılbaş tiplerle mücadele ederler.

Orta Asya Türk destanlarındaki Kızılbaş ve Arap tipler, Türkmenistan bölgesi başta olmak üzere Orta Asya Türkleriyle İran ve Arap toplumları arasında

yapılan savaşların birer yansımalarıdır. Özellikle Köroğlu'nun savaştığı pek çok düşman, İran veya Arap menşelidir. On altıncı yüzyıldan itibaren şiddetlenen İran-Orta Asya savaşları, Şii-Sünni mücadelesi hâlini alır. B. A. Garriyev,

İsmail ve sonraki Safeviler İslamiyetteki Şiiliği, Orta Asya halkları ise Sünniliği desteklediler, bu yüzden de XVI. yüzyıldan başlayarak İran şahlarıyla bu halkların çatışması din savaşı formunu almıştır. Türkmen, Özbek ve Kazakların bir dizi folklor ve edebî eserinde ve sonuç olarak Köroğlu destanında bu form kendi yansımaları bulmuştur. Son yüzyıllarda “Kızılbaş” adı İran'ın bütün halkı için kullanılmış, geçmiş yüzyılların diğer sanat eserlerinde bu ad Müslüman olmayan, dinsiz ve putperest olarak tasvir edilmiştir.

şeklindeki tespitiyle İran'la Orta Asya Türklerinin savaşlarının dinî içeriğine dikkat çeker (Garriyev, 2007, s. 96).

Şah İsmail'in, Türkmen ve Özbekler üzerine düzenlediği saldırılar, daha sonra iktidara gelen diğer şahlar tarafından da devam ettirilmiştir. Özellikle I. Tahmasb, Türkmenlerin ürettiği ürünün üçte birine el koymuş, bunu kabul etmeyen halka baskı ve şiddet uygulamıştır. Ona karşı Türkmenler, çok sayıda isyan düzenlemiş, İran üzerinden isyanları bastırmak için defalarca bu bölgeye saldırmıştır. Mücadele bunlarla da sınırlı kalmamış, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda da Türkmenlerle İran bölgesi arasında çok sayıda savaş yaşanmıştır (Garriyev, 2007, s. 96). Orta Asya Türk destanlarında Kızılbaş tiplerin yer almasında ve Köroğlu'nun asi, yağmacı tip olmasında bu tarihî zeminin etkisi büyüktür.

Orta Asya Türkleriyle Araplar arasındaki savaşlar da bölgenin diğer önemli tarihî olayları arasında yer alır. İslâmiyet'i yaymak için Arap Yarımadası'nın dışında da savaşlara girişen Araplar, günümüzde İran ve Türkmenistan'ın yer aldığı bölgelere akınlar düzenlemişlerdir. (Köprülü, 2003, ss. 44-46; Necef, 2003, ss. 102-108). Tarihin belli bir döneminde bölge halkının yaşamını etkileyen bu savaşlar da hafızalarda kaldığı şekliyle edebî eserlere yansımıştır. Köroğlu'nun Orta Asya varyantlarındaki “Arap” adını taşıyan tipler, tarihte yaşanan savaşların ve Orta Asya Türkleriyle Araplar arasındaki temasların bakiyeleridir.

İnceleme konumuz olan *Cenknâme*'de İran bölgesinden Türkmen boylarına saldıranların kimlikleri hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Öncelikle *Cenknâme*'de “Kızılbaş” olarak nitelendirilen düşmanın Kaçar adını taşıdığını görüyoruz. Tarihî kaynaklarda “Kacar” veya “Kaçar” olarak geçen bu zümre, İran bölgesinde siyasi birlik kurabilmiş Türk boylarından birisidir. Büyük Selçukluların, Harezmsahlara ve Safevilerin, İran bölgesinde siyasi birlik kurmuş Türklerden oldukları bilinen bir husustur. Kaçarlar da (1795-1925) bu bölgede hâkimiyet tesis etmeyi başarmış Türk boylarındandır (Karatay, 2003, ss. 20-22).

Faruk Sümer, İran'da yaşayan Türkmen oymaklarının 15-20. yüzyıllarda kurulan devletlerin askerî gücünü oluşturduğunu söyler. Ayrıca çalışmasında A. Dupré'nin İran'daki Türkmen oymaklarıyla ilgili listesine de yer verir. Kaçar Türkmenlerinin de yer aldığı listede Kaçarların Tahran, Horasan ve Merv civarında yaşadıkları ve diğer Türkmen oymaklarınca sevilmedikleri söylenmektedir (Sümer, 1992, ss. 353-355). Sümer'in verdiği bilgilere göre Kaçar (Kacar) Türkmenleri Safevî Devleti'nin kuruluşunda rol oynamış bir boydur. Kaçar Türkmenlerinden bazıları bu yapı içinde çeşitli mevkilerde kullanılmışlardır. Sümer'e göre Kaçar Türkmenleri, Anadolu'da, Azerbaycan ve İran bölgelerinde yaşamış bir Türk boyudur (Sümer, 1976, ss. 96-98). İran'da Türkler; Gazneliler, Selçuklular, Kaçarlar ve Afşarlar çeşitli hanedanlıklar kurmuşlardır. Günümüz İranında ise Kaçarlar, Kaşgaylar, Afşarlar, Azeriler, Şahsevenler, Karadağlılar gibi çok çeşitli Türk boyları yaşamaktadır. *Cenknâme*'ye konu olan Kaçarlar, uzun yıllar İran'da hâkimiyet sürmüş ve günümüzde de varlığını devam ettiren bir Türk boyudur. Kaçarlar, İran'dan önce Azerbaycan ve Anadolu'nun doğu kısmında görülmüşler, daha sonra ise İran bölgesine ilerleyerek buraya yerleşmişlerdir. Türkmen boyları üzerine önemli çalışmalarıyla tanınan Faruk Sümer, Kaçarların 15. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan kuzey Azerbaycan'a göç eden Koyunlu ve Ağçalı Türkmenlerinden oluşmuş bir boy olduğunu ileri sürmüştür (İpek, 2010, ss. 3, 7). Tarihî kaynaklardan hareketle Kaçarların Türkmen boylarıyla Batı'ya geldikleri ve Anadolu, Azerbaycan ve İran sahalarına yayıldıkları söylenebilir.

Tarihteki seyirlerinden daha ziyade, Kaçarların hangi siyasi birlikler içinde yer aldığı meselesi daha önemlidir. Öncelikle Kaçarların Safevî Devleti'nde yer aldıklarını belirtmek gerekir. Böyle bir bilgi *Cenknâme*'de Kaçarların neden "kâfir" olarak nitelendirildiklerini de açıklar nitelediktedir. Türkmen, Özbek ve hatta Kazak Türklerinin edebiyatlarında İran bölgesinden gelen saldırılar, "Kızılbaş"ların, başka bir ifade ile "kâfir" grupların yaptığı saldırılar olarak geçer. İnceleme konumuz olan *Cenknâme*'de de Kaçarların "Kızılbaş" veya "kâfir" olarak nitelenmesi, bu Türk boyunun Şii inancına sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Kaçarların tarihte Safevîlerin muhafızlığını yapması da bu durumu doğrulamaktadır. Tarih araştırmalarında konuyla ilgili bazı değerlendirmeler bulabiliyoruz:

Safevi hükümdarı Şah Abbas, 1586-1597 tarihleri arasında Kaçar boylarını üç gruba ayırarak hem dış tehlikelere karşı sınırların güvenliğini sağlamak hem de Kaçar boylarının güçlerini kırmak amacıyla bir bölümünü Özbeklere karşı Merv'e, bir bölümünü Lezgilere karşı Gence, Erivan ve Karadağ'a, bir bölümünü de Türkmen akınlarına karşı Gürgan ve Esterabad'a yerleştirmiştir (İpek, 2010, s. 7).

Görüldüğü gibi Kaçarlar, Safevi Devleti'nde sınırları koruyan bir Türk boyudur. Yerleştikleri yerler ve üstlendikleri görevler neticesinde etraflarındaki diğer

Türk boylarıyla karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır. Özellikle Merv ve Astrabat'a yerleştirilen Kaçarlar, buradaki Teke, Yomut ve Göklen gibi Türkmen boylarıyla karşılaşmışlar ve bu boylar arasında şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. Adı geçen Türkmen boyları da aslında Kaçar Türkleri gibi Hive Hanlığı'nın sınır muhafızlığını yapan boylardır. Onlar da Hive hanlığını güneyden gelecek olan saldırılara karşı korumakla görevlendirilmişler ve bunu başarıyla uzun yıllar yerine getirmişlerdir (Necef, 2003, ss. 237-244). Elimizdeki Cenknâme'de olduğu üzere, bu mücadeleler, sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerine yansımıştır. Türk destan geleneğinden beslenen bu eserler, dönemin tarihî ve sosyal olaylarını günümüze taşıması, kültürler arası veya boylar arası ilişkilerin boyutunu yansıtmayı, destani geleneğin aldığı şekilleri göstermesi açısından oldukça önemlidirler.

Cenknâme'de anlatılan savaşlar, Kaçar Türkmenlerinden Nasreddin Şah'ın hanlık yaptığı (1848-1896) yıllara denk gelir (Garrıyev, 1977, s. 320). Bu metnin ortaya çıkmasında etkili olan ilk Kaçar saldırısı, 1958 yılında Garrıgala'ya yapılmıştır. Bu saldırıyı Horasan'ın Astrabat hâkimi Cafer Kulu komuta etmiştir. Bu saldırıya bölgenin hanı Nurberdi Han karşı koymuş ve İran ordusunu geri püskürtmüştür (Garrıyev, 1977, s. 312). Bu savaşla ilgili bazı bilgileri Rus tarihçiler de kaydetmiştir. N. İ. Grrodekov'un *Voyna v Turkmenii* (Petersburg 1883) adlı eserinde İran ordusunun Garrıgala'ya saldırdığı, burada Göklen Türkmenlerine dört bin kişilik bir orduyla Nurberdi Han'ın destek verdiği ve İran ordusunun mağlup edildiği yazılıdır (Garrıyev, 1977, s. 315). *Cenknâme*'de olayların Hicri 1275, Miladi 1858-1859 yıllarında geçtiği bildirilmektedir (Samoyloviç, 2005, s. 466). Böyle bir bilgi, tarihî kaynakların verdiği bilgilerle de örtüşmektedir.

Cenknâme'de adı geçen Teke, Yomut, Göklen, Sarık gibi Türkmen boylarının kimliğinden çok fazla bahsedilmemiştir. Ancak *Cenknâme*'de Teke Türkmenlerinin diğer Türkmen boylarına göre daha baskın ve güçlü olduğunu söylemek gerekir. Anlatının merkezinde yer alan Nurberdi Han'ın Teke Türkmenlerine mensup olması, Merv bölgesindeki Türkmen boyları arasındaki uyuşmazlıkları yine bir Teke hanının çözmesi, Göklen ve Sarık gibi Türkmen boyları zora düştüğünde öncelikle Teke Türkmenlerinden yardım istemeleri, bölgedeki Teke hâkimiyetini gösterir niteliktedir. Bölgenin 19. yüzyıldaki durumunu anlatan tarihî kaynaklar da Tekelerin en kalabalık Türkmen boyu ve bölgede önemli bir güç olduklarını vurgulamaktadırlar (Necef, 2003, s. 237).

Cenknâme'deki tiplere bakıldığında ikili bir yapıyla karşılaşılır. Sünni veya Müslüman olarak nitelendirilen Nurberdi Han ve Govşut Han'ın karşısında Nasreddin Şah, Cafer Kulu ve Mirza Hamza gibi Kızılbaş tipler vardır. Düşman tipler olarak da niteleyebileceğimiz Kızılbaş tipler, anlatıda zengin, meclislerde sık sık şarap içen, Müslümanların inandığı dini benimsemeyen, hatta bu dini ortadan kaldırmaya çalışan bozguncu tiplerdir. *Cenknâme*'de adı geçen

Nasreddin Şah, tarih kaynaklarında 1848-1896 yılları arasında İran'daki Kaçar hanedanlığının başında hüküm sürmüştür. Özellikle Horasan ve Merv bölgelerinde Türkmen ve Özbek Türkleriyle çeşitli kereler karşılaşmış, bu gruplar arasında şiddetli savaşlar olmuştur (İpek, 2010, ss. 85-87). Kadı Abdisetdar, bu savaşların hatıralarını kayda geçirmiştir.

Cenknâme'nin diğer Kızılbaş tipi Cafer Kulu, tarih kaynaklarında yer alan bir tiptir. Ancak Cafer Kulu'nun Kaçar tarihinde ortaya çıkışı 1700'lü yılların sonlarıdır. Nasreddin Şah'tan daha önceleri, devletin yönetiminde bazı görevler almıştır. Ancak *Cenknâme*'de Nasreddin Şah'la Cafer Kulu çağdaş gösterilmektedir. Tarih açısından bu mümkün değildir, ancak *Cenknâme* yazarı, Kaçarlar için önemli işler yapmış bu iki tipi bir araya getirmiştir (İpek, 2010, ss. 15-17). *Cenknâme*'de Kızılbaş tiplerin herhangi bir kahramanlığından veya olağanüstü gücünden bahis yoktur. Bu tipler, sadece ordu komutanı olarak anlatıda yer alırlar.

Cenknâme yazarının taraf olduğu tipler arasında yer alan Nurberdi Han da tarihî bir tiptir. Başka bir ifadeyle tarihî kaynaklarda adı geçen bölgede yaşamış, Teke Türkmenlerine hanlık yapmış, İran bölgesinden gelen saldırıların yanı sıra Rus ordularına karşı da savaşmış bir Türkmen hanıdır (Necef, 2003, ss. 263-265). *Cenknâme*'de ise Nurberdi Han, Ahal bölgesinde yaşayan ve dara düşen Göklen Türkmenlerine yardım ederek Kaçarları mağlup eden ve Merv bölgesindeki Türkmenlerin anlaşmazlıklarını çözen bir Teke hanıdır. *Cenknâme*'deki olayların büyük bir kısmı Nurberdi Han etrafında gelişmektedir. Govşut Han hakkında çok fazla bilgi yoktur. *Cenknâme*'de Kaçarlara Merv bölgesinde karşı koyan bir Türkmen hanı olarak yer alır.

Tipler bahsinde *Cenknâme*'de “bahadır” veya “deli” sıfatlarıyla adı geçen alplara temas etmek gerekmektedir. Övezli, Durdi Han, Çarı Bahadır, Hallı Bahadır, Gılıç Gapan, Peyrev Bahadır, Agalı, Berdi Bahadır gibi çok sayıda savaşçı tip, *Cenknâme*'de yer almaktadır. Kahramanlık destanlarının asli tipleri olan alpların benzerlerini bu *Cenknâme*'de de bulmak mümkündür. Bu bahadırlar, Kızılbaş ordularıyla yapılan savaşlarda ön saflarda yer alıp Kızılbaş askerini darmadağın ederler. Özellikle teke teke mücadelelerde Teke, Yomut ve Göklen bahadırlarından övgüyle bahsedilir. Olağanüstü güçleri, savaş tecrübeleri, silah kullanmada ve ata binmedeki ustalıkları öne çıkarılan bazı özellikleridir. Yüzlerce alpin veya *Cenknâme*'deki ifadesiyle “deli bahadır”ın yer aldığı Türkmen ordusu, zorlanmadan düşmanını mağlup eder. Burada birkaçına yer verdiğimiz Türkmen bahadırlarının tasvir edilişleri, *Cenknâme* yazarının destan üslubunu bildiğini göstermektedir. Destanlardaki kahramanların tasvir tarzlarına benzer kullanımların, bu *Cenknâme*'de de yer alıyor olması, bu düşüncemizi doğrulamaktadır.

Cenknâme'deki olaylar; Tahran, Horasan, Ahal, Merv, Buhara ve Hive gibi merkezlerde ortaya çıkmaktadır. Anlatıda Kaçarların şahi Nasreddin Şah, Tahran'daki tahtından Türkmenleri yönetmeye çalışmaktadır. *Cenknâme*'den Kaçarların Horasan bölgesine de hâkim olduğunu anlıyoruz. Çünkü Teke Türkmenlerine karşı başarı kazanan kumandanı şah, Horasan'a vali yapacağını söylemiştir. *Cenknâme*'de geçen Garrıgala, Ahal ve Merv bölgelerinde Türkmen boyları yaşamaktadır. Günümüzde de bu yerler vardır ve Türkmenistan sınırları içinde kalmaktadırlar. *Cenknâme*'de adları geçen Hive ve Buhara, savaşlarda Türkmenlerin eline geçen esirlerin gönderildiği yerlerdir. Türkmenler, ganimet olarak kabul ettikleri savaş esirlerini adı geçen bölgelerdeki köle pazarlarına göndermişlerdir.

Cenknâme'deki “keneş” olgusuna da dikkat çekmek gerekir. Keneşler, Türkmenlerin problem çözme yöntemlerini ve boy birliğine verdikleri önemi göstermesi açısından önemli toplantılardır. Bu toplantıların benzerlerine Türk tarihinin ve edebiyatının geçmiş dönemlerinde de rastlandığını söylemek gerekir. Oğuz Kağan Destanı ve Dede Korkut Kitabı başta olmak üzere pek çok tarihî ve edebî kaynaktan Türklerin görüş alışverişi yapmak için bir araya geldikleri, hatta bunun için büyük toyları tercih ettikleri görülür. Türk kültüründe “keneş” olarak da bilinen toylar veya toplantılarda boylar arasındaki uyuşmazlıklar giderilir, akın, av veya savaş kararları alınır (Duymaz, 2005, ss. 43-45). Kısacası, devlet için önemli bir durum veya olay karşısında farklı düşünceler ve tecrübeler dikkate alınarak doğru olan yapılmaya çalışılır. Elimizdeki *Cenknâme*'de benzer durumlar vardır. Kaçar saldırıları karşısında Türkmen boyları bir araya gelip konuşurlar, yani keneş yaparlar. Bu toplantılarda akıl sahibi kişilerin ve özellikle yaşlıların düşüncelerine önem verilir. Bu yönüyle *Cenknâme*, Türklerin savaş durumlarında konuşma ve tartışma kültürlerini destanlardaki şekliyle aktarmaktadır.

4.2. Şekil ve Üslup Özellikleri

Cenknâme, mesnevi nazım şekli ve aruz ölçüsüyle kaleme alınmıştır. Ancak Samoyloviç'in tespitlerine göre şair, klasik edebiyatı tam olarak bilen birisi değildir. Çünkü eserinde hata olarak kabul edilebilecek çok sayıda aruz kusuru vardır. Bu yönüyle *Cenknâme* yazarının, klasik edebiyat dairesinden daha çok halk edebiyatı sahasına, halk kültürüne daha yakın olduğu söylenebilir (Annamuhammedov, 1994, s. 12). Bu durum, Andalıp ve Magrupı gibi destan kaleme almış şairler için de geçerlidir. Klasik edebiyatı tanıyan, ancak halk kültüründen de kopuk olmayan bu şairler, sözlü gelenekte destan anlatan destancılar gibi epik karakterli eserler vücuda getirmişlerdir. *Cenknâme*'nin yazarı Abdüsetdar da halkın Karçarlara bakışını ve Kızılbaş gruplara karşı verilen savaşları yorumlama tarzını bildiği için, onların diline ve yaşam tarzına yabancı olmayan bir eser vücuda getirmiştir.

Cenknâme, “Bismillâhîrrâhmânîrrâhîm senâ / Ki kıldım ibtidâ be-ism-i Hudâ” (Samoyloviç, 2005, s. 457) mısralarıyla başlar. İslami dönemde yazılan veya yazıya geçirilen eserlerin pek çoğunda besmeleyle söze başlamak gelenek hâlini almıştır. Yazar, *Cenknâme*’de sözü kısa kesmek veya sözün uzayıp gideceğini anlatabilmek için “Buların medhin itsem ta kıyâmet / Edâ bolmas bil ey sâhib-i besâret” (Samoyloviç, 2005, s. 460) veya “Gel imdi nâzımâ söz muhtasar kıl / Garaz nidür bu nazmıñdın haber kıl” (Samoyloviç, 2005, s. 461) gibi ifadeler kullanır. Sahne geçişlerinde veya olaylar arasındaki geçişler için ise “Ki elkissa buların kıssasındın / Beyân eyleb bular dil gussasındın”, “Gel imdi nâzımâ bul munda yatsun / Niçe günler yatıb demin tüzetsin” (Samoyloviç, 2005, s. 466) şeklinde mısralar metinde yer almaktadır. Son kısımda ise anlatı, “İlâhî nâzım-ı kulnı bu hâlât / Sevâb-ı gâzîlgera kıl Şerâket” (Samoyloviç, 2005, s. 503) mısralarıyla son bulur.

Cenknâme’de ayrıntılı savaş sahneleri vardır. İki büyük savaşın anlatıldığı metinde Türkmen alplarının kahramanlıkları, düşmanlarını aciz bırakışları, savaş meydanındaki hünerleri ve gösterişleri geniş bölümler hâlinde anlatılmıştır. Aşağıda bu sahnelerden küçük parçalar yer almaktadır:

“Ki andın song tamâm-ı ehl-i îmân / Piyâde süvâre birle ey cân / Bular hem at koyub birdin be-yekbâr / Tidiler tekbîr-i Allâhü ekber / Kıran ile tokuşdular zamânı / Kılıp küffâr başıga tıg-ı râni” (Samoyloviç, 2005, s. 491).

“Oşol hengâm ara çün iki arslan / Kıran eyleb Kızılbaşdın töküb kan / Biri Sultan Bahadur baş kûhî / Biri Fâzıl Big mânend-i kûhî / Uruş eyleb cenân hengâm birlen / Urub küffâr ilin kamkâm birlen” (Samoyloviç, 2005, s. 499).

Bu ve *Cenknâme*’deki diğer savaş sahneleri Kadı Abdîsetdar’ın savaş alanlarına ve destan üslubuna yabancı olmadığını göstermektedir. Orduların yerleşmeleri, savaş hazırlıkları, savaş öncesi yapılan hileler, teke tek karşılaşmalar, bahadırların hünerleri, kullandıkları savaş aletleri ayrıntılarıyla *Cenknâme*’de yer almaktadır. Bu yönüyle *Cenknâme*, kahramanlık konulu eserler arasında da gösterilebilir. Abdîsetdar’ın, anlatının başından beri yapmak istediği; gazayı, Türkmen alplarının, diğer bir adlandırmayla delilerinin savaşlarda gösterdikleri yararlılıkları anlatmaktır. Tıpkı bir destancı gibi *Cenknâme* yazarı, taraf olduğu kahramanları övmekte ve onların kahramanlıklarıyla övünmektedir.

Cenknâme üslubunda dikkati çeken diğer bir husus, atasözlerinin bazı durumlarda benzetme yapabilmek veya durumu özetleyebilmek için kullanılmış olmasıdır. Nurberdi Han, Merv’e Teke ve Sarık Türkmenlerinin anlaşmazlıklarını çözmek için gittiğinde çözümünü Sarıkların bölgeyi terk etmesinde bulur. Sarıkların, Tekeler gibi güçlü bir boya kafa tutmasının yanlış olduğunu anlatabilmek için Abdîsetdar, “Nakıldur yürük ile at çafuşgan / Hatâdur güçlig ile hem güreşgen” (Samoyloviç, 2005, s. 481) şeklinde bir atasözüne yer verir. Yine savaş meydanında Kaçar ordusu dağılıp kaçışmaya

başladığında şair, “Horus kılsa mahalsiz sayhanı bes / Ururlar il anı öltürgeli bes” (Samoyloviç, 2005, s. 501) der. Türkiye’de “Vakitsiz öten horozun başını keserler”. şeklinde bilinen atasözüyle Kaçarların yanlığı, Türkmen boylarının da bu yanlığa son verişisi kısa yoldan anlatılmıştır.

Manzum karakterli Kadı Abdüsetdar *Cenknâmesi*, klasik edebiyat dairesinde yazılmış izlenimi verse de şekil ve üslup özellikleri, onun halk kültürüyle yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Aruzdaki bariz kusurlar, özellikle geçiş ifadelerinin ve savaş sahnelerinin sözlü destanlarla benzerlik göstermesi, atasözlerinin sıklıkla kullanılmış olması, *Cenknâme*’yi halk kültüründeki destani tarza yakınlaştırmaktadır.

4.3. Yapı

4.3.1. Allah’ın Övülmesi, Hz. Muhammet’e Dua, Dört Halife’ye, Hz. Hasan ve Hüseyin’e Saygı

Cenknâme, mesnevi tarzında yazılmış pek çok eserde olduğu üzere, Allah’ın birliğinden, rahman ve rahim oluşundan, insanlara Mirac’ı nasip etmesinden, Kur’an’ı Kerim’i insanların hidayete ulaşması için indirmesinden, Hz. Muhammet’i peygamber tayin etmesinden bahsederek başlamıştır. Allah’ın övülmesinden sonra Peygamber’in vefatıyla kavgaların arttığı, Peygamber damadı Hz. Ali’ye düşman olanların ortaya çıktığı, Kербela’da masumların yok yere öldürüldüğü söylenir. Dört halifenin hepsi teker teker anılır ve onlara dua edilir. Bu bölümde Allah’ın, Peygamber’in ve halifelerin anılmasının yanında İslam tarihinde ortaya çıkmış ihtilaflara değinmiş olması, hatta Hz. Ali, Hüseyin ve Hasan’a yok yere kastedilmiş olduğunun söylenmesi, eserin içeriği konusunda daha giriş kısmında bazı ipuçları vermektedir. Diğer bir ifadeyle *Cenknâme*’de bu ihtilaflar sonucu oluşmuş kavramlara ve olaylara temas edileceğini yazar, giriş kısmında belli etmeye başlamıştır.

4.3.2. Kızılbaşların Tanıtılması

Cenknâme’de Kızılbaş olarak nitelendirilen zümrenin tanıtımına ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Daha önce verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmelerle *Cenknâme*’nin bu bölümündeki bakış açısı oldukça farklıdır. *Cenknâme*’nin yazarı Kızılbaşları, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin’den bağımsız olarak değerlendirmektedir. Peygamber sonrasında yaşanan karışıklıklarda Hz. Ali’nin yanında tavır alan yazar, “Revâfiz leşgeri Şeytân-ı laîndür / Bu üç yar-i Resûlga la’nîndür” (Samoyloviç, 2005, s. 460) diyerek Kızılbaşları ağır bir şekilde eleştirmektedir. Ayrıca *Cenknâme*’de Revâfiz olarak geçen bu grup, şeriata hıyanetlik yapmak ve dinsizlikle suçlanır. Bunların cehennemlik oldukları ve bunlara karşı savaşın gazi olacakları söylenir.

4.3.3. *Cenknâme*'nin Yazılma Sebebi

Kadı Abdüsetdar'ın *Cenknâme*'de belirttiği gibi, bu eserin yazılma sebebi, İran bölgesinden gelen ve Kızılbaş olarak nitelendirilen düşmanlara karşı Türkmenlerin gösterdiği karşı duruşu övmek, diğer bir ifadeyle Türkmenlerin kahramanlıklarıyla iftihar etmek, bu savaşlarda faydalı işler yaparak Türkmenlerin zaferinde önemli bir rolü olan alpların adlarını ebedileştirmek ve bu olayları sonraki nesillerin de öğrenmesine imkân sağlamaktır (Garniyev, 1977, s. 320). *Cenknâme*'nin yazarı kendisi, bu eserini yazmasında içinde yaşadığı toplumun etkili olduğunu, Kızılbaş ordusuyla içinde yaşadığı insanların yaptığı savaşları ve buradaki olayları yazmasını rica ettiklerini söyler (Samoyloviç, 2005, s. 461). Yazar, etraftan aldığı bu teklifi düşündüğünü, onların beklentilerini karşılayamamaktan da korktuğunu, ancak Allah'a ve Hz. Muhammet'e sığınıp bu işe giriştiğini söyler. Ayrıca şair, bu savaşlara katılanların gaza ve cihat ettiklerini söyleyerek düşmanın kâfir olarak algılandığını belirtir.

4.3.4. Cafer Kulu Han'ın Ahal'daki Garrıgala'ya Saldırması

Cenknâme'de, Tahran'da bir şahın olduğu, rahat ve huzur içinde otururken Teke Türkmenlerinin kendisine verdiği eziyet nedeniyle rahatsız olup onlara saldırmak istediği söylenerek asıl olaylara giriş yapılır. Metinde Tahran'da oturan ve Tekelere saldırı planı yapan şahın Nasreddin Şah olduğu söylenmektedir. Şahın veziri Teke Türkmenlerini anlatmaya başladığında Tekelerin Kızılbaşlara rahat vermediği, Kızılbaşların saldırılarını sürekli geri püskürttükleri, burada iyi ata binen ve silah kullanan çok sayıda bahadırın olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Nasreddin Şah, Tekelerin Horasan bölgesindeki hâkimiyetine son vermek için Tekelere saldırmak istemektedir. Mecliste bulunanlara seslenen şah, Tekelerin üzerine gidebilecek bir yiğidin olup olmadığını sorar. Eğer birisi çıkıp Tekelere baş eğdirebilirse onu Horasan'a vali yapacağımı söyler. Bu görevi mecliste bulunan Cafer Kulu Han kabul eder. Nasreddin Şah, ülkenin her yanına ferman gönderip asker ister. Fermanına karşılık olarak onlarca asker ve top, Tekelerle yapılacak savaş için hazır hâle getirilir. Cafer Kulu Han, kurulan ordunun başında Tekelere doğru yola çıkar.

Cafer Kulu Han, Tekelerle savaşmaya çıkmıştır, ancak karşılarında öncelikle Göklen Türkmenlerini bulur. Göklenler, Garrıga mevkiinde, Kızılbaşların geldiğinden haberdar olup savunmaya hazırlanırlar. Bu arada kendi aralarında yaptıkları konuşmalarda bu savaşın "küffar" a karşı verildiğinden, geri kalanların gazi, ölenlerin de şehit olacağından bahsediler. Kendi başarısına Kızılbaş askerine karşı koyamayacaklarını bilen Göklenler, hemen Teke ve Yomut Türkmenlerini yardıma çağırarak için haberci gönderirler.

4.3.5. Nurberdi Han'ın Göklenlere Destek İçin Garrıgala'ya Gelmesi ve Cafer Kulu Han'la Karşılaşması

Göklen Türkmenlerinin Türkmen boylarına gönderdiği haberciler çok geçmeden menzillerine ulaşır durumu haber verirler. Türkmen boylarının hanları, Göklenleri ve Tekeleri kardeş kabul edip onlara yardım etmeye karar verirler. Bu yardımda yine saldırılanların Kızılbaş olmasının da etkisi vardır. Ahal bölgesinde bulunan Nurberdi Han, on bin kişilik bir orduyla Garrıgala'ya, yani Cafer Kulu Han'ın kuşattığı bölgeye doğru hareket eder. Bu arada Yomut Türkmenleri de aynı bölgeye kalabalık bir grup hâlinde hareket etmiştir.

İki ordu Garrıgala mevkiinde karşı karşıya geldiğinde, Türk destanlarında da sıklıkla karşılaştığımız teke tek mücadeleler başlar. Nurberdi Han'ın komuta ettiği Sünni Türkmenlerden çıkan bahadırlar, Kızılbaş Kaçarların savaşçılarını birer birer mağlup ederler. Ardından Kızılbaş askeri, topları öne çıkarıp saldırıya hazırlanır. Teke Türkmenleri de saflarını düzelterek Kızılbaş saldırısına cevap verirler. Bir gün süren savaşta galip belli olmaz. Ancak Yomut Türkmenlerinden Mahmut İşan, sekiz bin askerle Tekelere desteğe gelir. Bu hamleyle savaşta üstünlük tamamıyla Sünni Türkmen boylarına geçer. Teke, Yomut ve Göklen boylarından oluşan orduda çok sayıda ünlü bahadır vardır. Bunların gayretleriyle Cafer Kulu Han, mağlup edilir.

Ahal civarındaki savaştan sonra Nurberdi Han, Merv'e doğru hareket eder. Buraya ulaştığında kalabalık Türkmen boylarınca karşılanır. *Cenknâme*'de Nurberdi Han'ın bölgeye gelişine sebep olarak buradaki boylar arasındaki anlaşmazlıkları veya husumetleri ortadan kaldırmak olarak gösterilir. *Cenknâme*'de geçen bu olayları doğrulayan bazı tarihî kayıtlar vardır. *Voyna v Türkmenii* adlı kitapta Garrıgala Savaşı'ndan sonra Nurberdi Han Ahal'in hanı yapılmış ve bir yıl sonra Merv'e gidip buradaki anlaşmazlıklara son vermiştir (Garrıyev, 1977, s. 318).

4.3.6. Cafer Kulu Han'ın Astrabat'ta Ölmesi ve Askerinin Tahran'a Kaçması

Cafer Kulu'nun askeri, Nurberdi Han'ın karşısında tutunamayıp mağlup olduktan sonra Nasreddin Han'ın güvenerek askerinin başına koyduğu Cafer Kulu Han da canını kurtaramaz. Başboş kalmış Kaçar askerleri, dağınık hâlde Tahran'a ulaşmayı başarır. Teke Türkmenlerinden alınan bu ağır yenilgiden haberdar olan Nasreddin Şah, kendinden geçip küplere biner. Cafer Kulu'nun Ahal saldırısı, *Cenknâme*'nin birinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu savaşın, daha doğrusu Nasreddin Şah'ın aldığı bu yenilginin ardından Kaçarlar, yeniden kuzeydeki Türkmenlere saldırıyı düşünürler. *Cenknâme* yazarına göre şah, intikam duygusuna kapılmıştır.

4.3.7. Kızılbaş Mirza Hamza'nın Merv'e Saldırması ve Govşut Han'ın Ona Karşı Koyması

Garrigala'da alınan ağır yenilginin öcünü Tekelerden almak isteyen Kaçar şahı, bu kez Mirza Hamza'yı görevlendirir. Yine topçuların da içinde bulunduğu yetmiş bin kişilik bir ordu kurulur. Mirza Hamza'nın komuta ettiği ordu, Merv'e yaklaştığında Türkmenler çoktan bu durumdan haberdar olmuştur. Merv'in hanı Govşut Han, hemen meclisi toplamış, yapılabilecekleri görüşmeye başlamıştır. Kaçar ordusundan bazı askerler, Tekelerin içine sızmaya çalışır, ancak Govşut Han'ın bahadırları karşı koyarlar. Düşman, orduyu ikiye bölüp bir kısmını hendeklere yerleştirir, ancak Türkmenler, buradaki Kızılbaşları yerlerinden çıkarmazlar. Hendek hamlesinden sonuç alamayan düşman, açık alanda savaşa kararı alır. Savaş meydanında ise Agalı, Teçli Mirap ve Övez Han gibi yiğitlerin kahramanlıkları anlatılır. Savaş meydanında olağanüstü güçleri ve silah kullanma beceriyle Kızılbaş askerini aciz bırakan Merv Türkmenleri, Kaçar ordusunu darmadağın ederler. Kızılbaşlar, kaçmak isterler, ancak Türkmenler buna da izin vermezler. Düşman ordusunun başındaki Mirza Hamza bir yolunu bulup savaş meydanından ayrılır.

Teke Türkmenleri, esir aldıkları Kaçar askerlerini, Hive ve Buhara'ya gönderirler. Ganimet olarak ise yükleriyle birlikte yetmiş bin deve, yüz binden fazla mızrak, kılıç, tüfek, top; değerli kumaşlar, altın ve gümüş, resimli hikâye kitaplarının yanı sıra değerli eşyalar, Teke Türkmenlerine kalır.

Sonuç

1. A. N. Samoyloviç'in Türkmenistan'da tespit ettiği ve İran bölgesindeki Kaçar Türkleri ile Türkmenistan sahasındaki Türkmen boylarının savaşlarını anlatan *Cenknâme*, Türklerdeki destan yazma veya "nâme" kaleme alma geleneğinin son örneklerinden biridir. Bu yönüyle adı geçen *Cenknâme*'yi, destani gelenek çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

2. *Cenknâme*'yi Hive'de kadılık yapmış Abdüsetdar mesnevi nazım şekli, aruz vezni ve Çağatay Türkçesiyle kaleme almıştır. Ancak yapılan bariz aruz kusurları, anlatma tekniği ve üslup özellikleri, *Cenknâme* yazarının klasik edebiyattan daha çok halk edebiyatına yakın olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle *Cenknâme*'nin, Andalıp'ın Oğuznâmesi'yle benzer bir çizgide olduğunu belirtmek gerekir.

3. *Cenknâme*'de İran'da yaşayan Kızılbaş Kaçar Türkleriyle Merv ve Ahal bölgelerinde yaşam süren Teke, Göklen ve Yomut gibi Türkmen boylarının savaşları anlatılmaktadır. Bölgeye hâkim olma gayesi savaşların ardındaki asıl hedef olsa da görünürde Sünni-Kızılbaş çatışması vardır. Teke Türkmenlerine taraf olan yazar, Kızılbaşları çapulcu ve kâfir olarak nitelendirerek yapılan

savaşların gaza olduğunu söylemektedir. Bu yönüyle eser *Cenknâme* mantığıyla da örtüşmektedir.

4. Anlatıda tarihî unsurlar oldukça yoğundur. *Cenknâme*'de anlatılan bazı olayların tarihteki karşılıkları bulunmaktadır. Bu yönüyle *Cenknâme*, olay, mekân ve tipler açısından tarihçilerin de başvurabileceği bir kaynak durumundadır. Bununla birlikte edebî bir eser olan *Cenknâme*'de Sünni Türkmenlerin görünüşleri, savaş yöntemleri ve kahramanlıkları abartılarak anlatılmıştır. Türkmen alplarının Kızılbaş düşmanlarıyla teke teke dövüşleri, onlara ezici bir üstünlük sağlamaları, atlarının ve silahlarının özellikleri Türk destanlarında rastladığımız bir yöntemle anlatılmıştır. Bütün bunlar, Abdüsetdar *Cenknâmesi*'nin, Orta Asya Türk destan geleneği dairesinde oluşmuş bir anlatı olduğunu göstermektedir.

5. *Cenknâme*, tarihin erken dönemlerinden beri devam eden İran-Turan savaşlarının edebiyata yansımaya iyi bir örnektir. Günümüz Türkmenistanı'nın güney kısımları ve İran'ın kuzey bölgeleri, Türklerin ve Farsların sık sık karşı karşıya geldiği yerlerdir. Tarihte yaşanmış bu olayların hem halk anlatmalarına hem de şiirine önemli yansımaları olmuştur. Bölgede yaşanan tarihî olayların edebî eserlere ne ölçüde yansıdığını veya yansıyabildiğini bu *Cenknâme* üzerinden takip edebilmek mümkündür. Üzerinde tespit ve değerlendirmeler yaptığımız bu metin, bölgedeki diğer anlatılarda, örneğin Köroğlu Destanı'nda, yer alan Kızılbaş tiplerin tahlil edilmesine de yardımcı olabilecek bir özelliğe sahiptir.

6. *Cenknâme*'nin diğer bir özelliği, Teke, Yomut, Yazır ve Göklen gibi Türkmen boylarının düşman karşısında birleşebildiğini, Oğuz boylarının olağanüstü hâllerde birlik ve beraberlik hâlinde olabildiklerini anlatmasıdır. Türkmen boylarının haberleşme tarzlarını, bir araya gelip “kengeş” yaptıklarını, yani meclis kurup savaş veya zor durumdaki bir Türkmen boyuna yardım kararı alabildiklerini, ordularında çok sayıda bahadırın yer aldığını, İran bölgesinden gelen orduları Kızılbaş olarak nitelendirip onlara karşı gaza yaptıklarını bu *Cenknâme*'den öğrenebiliyoruz. Kısacası bu *Cenknâme*, 19. yüzyılda Kaçarlarla anlaşmazlıklar yaşayan Türkmen boylarının savaşlarda gösterdikleri kahramanlıkları, savaş tarzlarını, Kızılbaş olarak nitelendirdikleri Kaçarlara bakış açılarını yansıtan destani karakterli bir eserdir.

Kaynakça

- Aça, M. (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.
- Annamuhammedov, M. ve Nuraliyev A. (1994). *Abdüsettar Kazı Ceñnama-Tekelerin Uruş Kısası Kitabı*. Aşgabat: Mirap İlmî-Önümçilik Firması.
- Bekmiradov, A. (1987). *Andalip Hem Oguznamaçılık Debi*. Aşgabat: İlim.
- Çetin, İ. (1997). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Çobanoğlu, Ö. (2000). *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Duymaz, A. (2005). Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut'a Toy Geleneğinin Sembolik Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli. *Karadeniz Araştırmaları*, 5, 37-60.
- Ekici, M. (2001). Celali Revolts and the Epic Story of Köroğlu. *Millî Folklor*, VII (51), 15-27.
- Fedakar, S. (2003). *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Garrıyev, S. A. (1977). *Türkmen Edebiyatının Tarihi*. Aşgabat: İlim Neşiriyatı.
- Garrıyev, S. (1982). *Türkmen Eposu, Dessanları ve Gündogar Halklarının Epiki Dörediciligi*. Aşgabat: İlim.
- Garrıyev, B. A. (1947). *Türkmen Folklorından Usuli Gollanma*. Aşgabat.
- Garrıyev, B. A. (2007). *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları* (F. Türkmen, M. Duranlı ve F. Rahmankul, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İpek, Y. (2010). *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbilik ve Bahâilik*. İstanbul: Ekim.
- Karatay, O. (2003). *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*. Ankara: Karam Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Köprülü, F. (2003). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nuraliyev, D. (1971). *Akademik A. N. Samoyloviç Türkmen Edebiyatı Hakkında*. Aşgabat: İlim Neşiriyatı.
- Sümer, F. (1976). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı-Destanları*. İstanbul: TDAV Yayını.
- Şahin, H. İ. (2010). *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.